

Богач О. В.,

Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДРУГОГО ЕТАПУ ПРОЦЕСУ
ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ В СИТУАЦІЯХ
МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ**

У статті розглянуто особливості проходження старшокласниками другого процесуального етапу під час вирішення ситуацій морального вибору.

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, смислова та процесуальна сторони прийняття рішення, детермінуючі чинники рішення, ціннісний конфлікт.

Е. В. Богач

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВТОРОГО ЭТАПА ПРОЦЕССА
ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЯ СТАРШЕКЛАСНИКАМИ В СИТУАЦИЯХ
МОРАЛЬНОГО ВЫБОРА**

В статье рассмотрены особенности прохождения старшекласниками второго процессуального этапа во время решения ситуаций морального выбора.

Ключевые слова: ситуация морального выбора, старшекласники, смысловая и процессуальная стороны принятия решения, детерминирующие факторы решения, ценностный конфликт.

E. V. Bogach

**THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE SECOND STAGE OF THE
DECISION-MAKING PROCESS BY HIGH SCHOOL STUDENTS IN MORAL
CHOICE SITUATIONS**

The article deals with the features of passing the second stage by high school students during decision making in moral choice situations.

Keywords: moral choice situation, high school students, semantic and procedural side of the decision-making, determine factors of the decision, value conflict.

Актуальність: Проблема прийняття моральних рішень особистістю в сучасних умовах трансформації усталених цінностей та орієнтирів набуває виняткової важливості. В особливій ситуації морального вибору опинилися старшокласники, які особистісно та професійно самовизначаються. Життєва практика засвідчує, що значна частина випускників виявляється не здатною адекватно взаємодіяти із суперечливими зовнішніми умовами та обставинами життя, здійснює вибори, що не узгоджуються з власною системою цінностей, або уникає їх, перекладаючи відповідальність на інших. Таким чином постало питання про вивчення детермінуючих чинників прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору.

Аналіз теоретичних джерел: Незважаючи на широкий спектр розроблених науковцями проблем взаємодії особистості з ситуацією (К. Левін, Л. Бурлачук, В. Дружинін, Н. Чепелєва, Т. Ушакова, Л. Росс, Р. Нісбетт, Х.Томе, К. Грауман та ін.), дотепер не існує загальноприйнятої теорії ситуації, чітко визначених критеріїв поняття «ситуація морального вибору», що виступає однією з причин складності аналізу детермінуючих чинників, які зумовлюють процеси прийняття рішень у ситуаціях моральної невизначеності. Проблемою є також відсутність системності в наукових дослідженнях, де в якості чинників рішення розглядаються як певні внутрішньо психічні якості особистості – (моральна самосвідомість (Л. Божович, І. Булах, І. Кон), здатність до саморефлексії та саморегуляції (В. Ганджин, П. Якобсон, Г. Ложкін, М. Боришевський), інтелектуальна компетентність (В. Знаков, О. Дробницький, І. Якіманська), відкритість «Я» до зовнішнього світу (С. Максименко), ціннісні орієнтації (Д. Леонтєв, В. Бакштановський, Ю. Шрейдер, Н. Журавльова), моральні здібності (Л. Архангельський, Л. Антилогова, К. Платонов, В. Токарева, В. Шадриков), так і об'єктивні чинники самої ситуації – її умови та обставини (Т. Хойруп, В. Сафін, Г. Ніков).

У своїй більшості життєві ситуації містять моральний аспект, але це не означає їхньої тотожності з власне ситуацією морального вибору, яка виникає за умови необхідності надання переваги варіанту вчинку, що може призводити

до духовного зростання або засвідчити духовну деградацію особистості (В. Роменець, В. Бакштановський) [5, 1].

На основі наукових підходів до проблеми вивчення ситуації морального вибору нами виділено основні психологічні ознаки, за якими вона відрізняється від інших життєвих ситуацій: по-перше, своєрідним поєднанням зовнішніх умов, обставин, що висувають особистості моральний виклик щодо її вчинкової поведінки; по-друге, наявністю конфлікту, основою якого є зіткнення різноспрямованих цінностей, одна з яких за своїм змістом обов'язково є моральною; по-третє, необхідністю вибору однієї з конфліктуючих цінностей; по-четверте, механізмом «боротьби мотивів», на якому будується ціннісний вибір суб'єкта; по-п'яте, здатністю особистості виступити у ролі активного суб'єкта ситуації. З урахуванням зазначених ознак поняття *«ситуація морального вибору»* визначається як *сукупність зовнішніх умов, що складають для особистості основу можливості (неможливості) виступити суб'єктом вчинкової поведінки та проявити певну ціннісну позицію щодо розуміння обставин, усвідомлення ціннісного конфлікту, переживання й подолання «боротьби мотивів» та здійснення вчинку (моральної дії).*

Розглядаючи поведінку як функцію особистості, ситуації та їхньої взаємодії за принципом трюїзму теорії поля К. Левіна, активність особистості в ситуації морального вибору може розглядатися як єдиний процес, що визначається, з одного боку, впливом обставин ситуації на поведінку особистості, а з іншого, – визначенням особистістю смислу ситуації для себе [4]. Отже, за характером відображення старшокласником зовнішніх обставин ситуації можна з'ясувати найсуттєвіші психологічні характеристики його внутрішнього світу.

Аналіз детермінуючих чинників прийняття рішення старшокласниками в ситуації морального вибору здійснювався з урахуванням двох його сторін – смислової та процесуальної. Смысловий контекст рішення визначається особистісною готовністю старшокласника зайняти свідому та відповідальну позицію під час її вирішення. Процесуальний контекст базується на класичній

моделі прийняття рішення (Ю. Козелецький, Т. Корнілова, П. Анохін, О. Тихомиров, Ю. Забродін, М. Бернштейн, В. Чернобровкін) і складається з наступних етапів: «знайомство» з ситуацією, сприймання і розуміння умов ситуації; вироблення варіантів рішення; вибір рішення та усвідомлення наслідків вибору. Кожний етап рішення має певні особливості перебігу, проте спільною ознакою для всіх є їх «вибірковість», оскільки проходження кожного етапу потребує від особистості актуалізації власних моральних орієнтирів. Таким чином, процесуальна сторона прийняття рішення в ситуації морального вибору виступає важливим чинником для реалізації його смислової сторони, що забезпечує рішення засобами конкретних процесів і продуктів психічної активності особистості – її моральних знань, цінностей, сенсів, мотивів, цілей та ін. Тільки врахування єдності цих двох сторін дозволяє описати прийняття рішення в ситуації морального вибору як наповнений особистісним смыслом процес активності старшокласника зі всіма особливостями його детермінації.

Емпіричної проробки потребує кожний з процесуальних етапів прийняття рішення, але предметом даного дослідження став другий етап – вироблення варіантів рішення, під час якого активізуються пошуки варіантів рішення та усвідомлення альтернатив вибору. Продукування ідеї можливих варіантів рішення залежить від успішності проходження особистістю попереднього процесуального етапу, коли визначається ціннісне протиріччя внаслідок наповнення змістових аспектів ситуації індивідуальним особистісним смыслом. Під час проходження другого етапу актуалізується певна система ціннісних та смислових координат, що спрямовує рішення особистості на досягнення бажаного результату, тим самим демонструється її можливість продукування варіантів рішення з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних ситуаційних обставин та співвіднесення їх з власними моральними ресурсами.

Методи та результати дослідження: Базою нашого дослідження стали декілька середніх загальноосвітніх шкіл м. Луганська та Луганської області. В експерименті були задіяні 125 учнів 11-х класів.

Емпіричне вивчення психологічних особливостей прийняття рішень під час проходження старшокласниками другого процесуального етапу потребувало розроблення методики, яка будувалась на основі процесуальної структури морального вибору і завдання якої містили в собі змістові акценти конфлікту цінностей. Стимульним матеріалом були обрані п'ять ситуацій морального вибору, з урахуванням їхньої актуальності та реалістичності для старшокласників. У наданій інструкції було запропоновано визначити поміж «чим» і «чим» робиться вибір, а також навести власні думки з приводу цього вибору.

Результати відповідей старшокласників фіксувалися за двома змістовими критеріями. Перший було пов'язано з розумінням досліджуваними смислу морального конфлікту, прихованого в умовах стимульних ситуацій, визначалась відсутність або наявність його усвідомлення у формулюванні гіпотези. Другий критерій відбивав змістові особливості альтернативного вибору старшокласників, серед яких було виділено наступні варіанти відповідей: визначення ціннісного вибору, відсутність вибору, невизначеність вибору, вибір «для себе» та вибір «для іншого».

Встановлено, що старшокласники в більшості випадків усвідомлювали смисл морального конфлікту, що містився у змісті стимульних ситуацій, тому найбільшими кількісними показниками представлена категорія відповідей, де *у формулюванні гіпотез відбивалось усвідомлення морального конфлікту*, діапазон розуміння якого визначався зафіксованими в моральній свідомості старшокласників межами ціннісних моральних орієнтирів (47,0% випадків) (рис. 1).

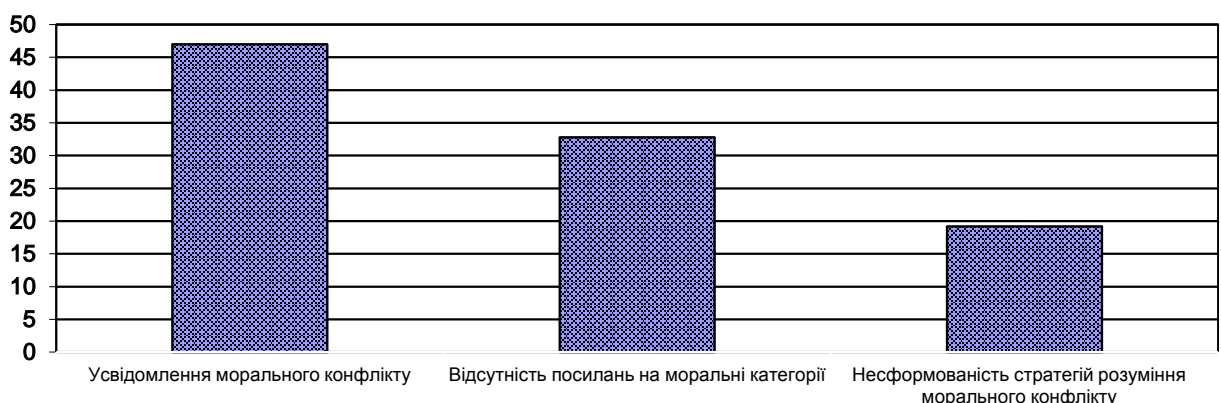


Рис. 1. Усвідомлення старшокласниками смислу морального конфлікту під час формулювання гіпотез щодо морального вибору, %

У наданих відповідях до першої ситуації, де йшлося про юнака, що обирав чи треба відповідати на пропозицію дівчини друга зустрічатися, містилися наступне розуміння морального конфлікту: між «вірністю дружбі та її зрадою», «власним інтересом та стражданням друга», «егоїзмом та піклуванням про іншу людину», «самоствердженням за рахунок друга та його приниженням». Ціннісні протиріччя, на які вказували досліджувані у відповідях до другої ситуації, в якій йшлося про самотню дівчину, яка постала перед вибором виховувати свою дитину або віддати її на всиновлення заможній родині, визначалися між: «усвідомленим материнством та безвідповідальним ставленням до дитини», «кар'єрою матері та зламаним життям дитини», «материнською любов'ю та байдужістю до власного немовля», «особистим благополуччям та нещастям дитини». У відповідях до третьої ситуації, де головний учасник постав перед вибором повернути знайдені гроші їх власнику або привласнити, моральний конфлікт був предметний старшокласниками у межах наступних ціннісних протиріч: «сказати правду, або обманути», «вчинити чесно, або безчесно», «пожаліти дівчину, або залишитися байдужим до її нещастя», «віддати гроші, або витратити їх на себе», «між бажанням швидкої наживи та докорами сумління» тощо. У наступній, четвертій ситуації ціннісна дилема визначалася тим, чи треба купувати дешево з рук мобільний телефон останньої моделі, коли не покидають передчуття, що він крадений. Виділеними складовими морального конфлікту до цієї ситуації були наступні: «легкість отримання бажаного телефону та кримінальна відповідальність за порушення закону», «втілення мрії та ризик бути покараним», «власні переконання не купувати краденого та спокуса зекономити гроші» тощо. В останній ситуації, де йшлося про можливу матеріальну допомогу хворому родичу за рахунок відмови від купівлі автомобіля, ціннісний конфлікт визначався старшокласниками між «милосердям та бездушністю», «бажанням витратити власні гроші на автомобіль, або – на операцію хворому сину родича», «власною мрією про

авто та горем близької людини», «купівлею машини та життям дитини» тощо.

Визначені варіанти ціннісних протиріч, що лежать в основі морального конфлікту, дозволяють стверджувати про сформовану в старшокласників здатність усвідомлювати їх основний смисл. Саме конфлікт цінностей виступає запорукою породження активних пошуків моральної свідомості особистості, створення напруження в її внутрішньому світі, збудження моральної рефлексії, на основі чого вибудовуються альтернативні варіанти рішення в ситуаціях морального вибору. Чим більшою є здатність юнаків до вироблення альтернатив, яка виявляється разом із здатністю усвідомлювати різні можливості побудови своїх дій, тим більшою є їх власна спроможність обирати.

В іншій категорії відповідей старшокласників при *формулюванні гіпотез* було зафіксовано *відсутність посилання на моральні категорії* (32,8% випадків) (рис. 1). Дані результати засвідчують, що досліджувані цієї групи повністю не усвідомлюють ціннісні протиріччя, які визначають основу морального конфлікту в заданих ситуаціях. Прикладом є наступні варіанти відповідей: «між другом та дівчиною», «між дружбою та дівчиною», «між навчанням та дитиною», «між тим, щоб залишити дитину або її віддати», «між грошима та дівчиною», «між телефоном та мрією», «між тим, щоб купити телефон, або не купити», «між щастям та здоров'ям», «між тим, щоб дати, або не дати гроші» тощо.

Загальновідомо, що вибір моральної поведінки особистості базується на дихотомічному розумінні нею добра та зла. Якщо старшокласник неспроможний усвідомити та визначити ціннісне протиріччя моральної ситуації, він обмежує поле власного морального вибору, оскільки блокується усвідомлення ним різних можливостей побудови дій.

Під час аналізу продукування гіпотез встановлено категорію відповідей, у яких не було жодних посилань на сприйняття та розуміння ціннісного протиріччя морального конфлікту, тому старшокласниками наводилися лише власні думки стосовно запропонованих ситуацій, а частина інструкції, в якій

вимагалось пояснити між «чим» та «чим» робиться вибір, була повністю ними проігнорована. Усього було зафіксовано 19,2 % відповідей старшокласників, що засвідчують *несформованість стратегій розуміння морального конфлікту* (рис.1).

Як зазначалося, виконання інструкції потребувало від старшокласників не тільки окреслення альтернатив вибору, а й визначення власних думок з приводу того, який вибір в стимульній ситуації вони зробили би самі.

До першої групи відповідей було віднесено ті, в яких досліджувані чітко визначаються з *ціннісним вибором*. За кількісними показниками вона найменша – 2,6%, але за наданими змістовними характеристиками свідчить про високий рівень моральної зрілості досліджуваних (рис.2).

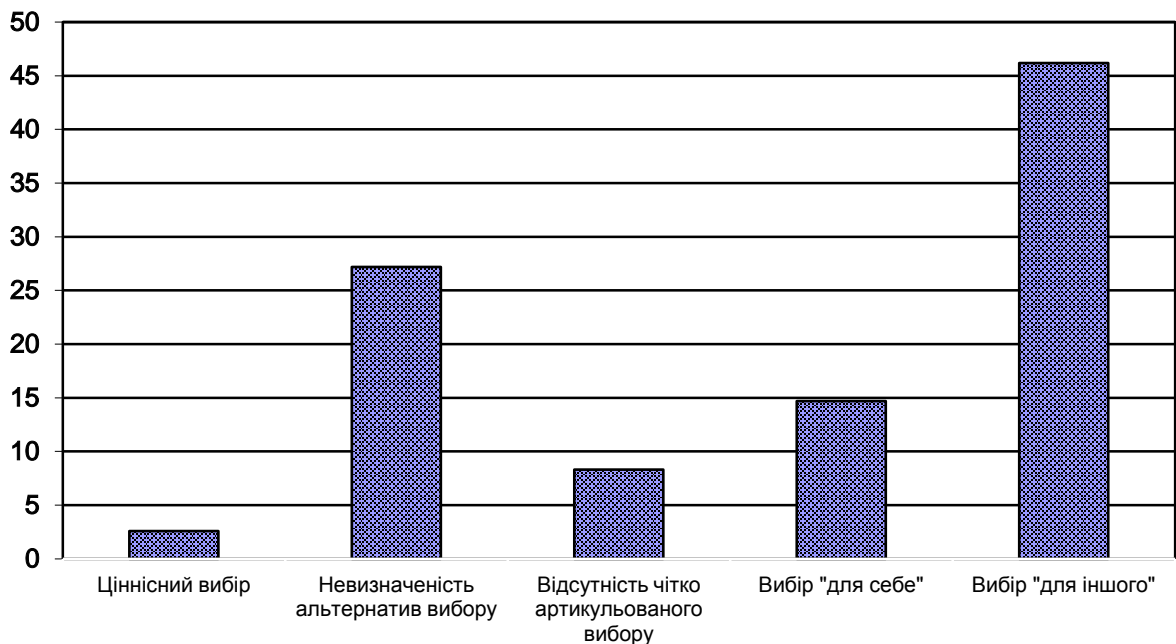


Рис. 2. Альтернативи морального вибору, %

Дана група представлена наступними варіантами відповідей: «Ні за яких умов не зраджу дружби», «Нікому не віддам свою крихітку», «Гроші не варті того, щоб за ними плакали, обов'язково, поверну знайдене дівчинці», «Я не стану купувати крадену річ, бо це кримінал», «Життя людини – найдорожчий скарб, ніяка машина його не замінить» тощо. Наведені відповіді вказують, що у старшокласників, які розмірковують таким чином, сформовані стійкі моральні позиції на основі яких вони готові приймати рішення оминаючи етап

сумніву, зважування різних альтернатив вибору. Стійкі моральні переконання та цінності, що визначаються гуманістичною спрямованістю стали регуляторами моральної поведінки цих старшокласників, тому унеможлиблюють їхній вибір на користь купівля краденої речі, відмови від рідної дитини та ін.

Більшою за попередню визначено групу відповідей, змістовні аспекти якої відрізнялися тим, що містили розуміння старшокласниками вибору, але не вказувались його альтернативи. *Невизначеність альтернатив вибору* було встановлено в 27,2% випадків, а саме: «Нехай друг сам вирішує зі своєю дівчиною», «Я не стану заважати до певного часу», «Віддати дитину прийомним батькам», «Знайдені гроші розділимо навпіл», «Телефон не треба купувати», «Обов'язково позичимо гроші» тощо (рис. 2).

Наступна група відповідей старшокласників не містила вказівок на наявність вибору, наприклад: «Почуття повинні бути взаємними, тоді усі порозуміються», «Треба уважно слідкувати за своїми кишнями», «Банки всім заощаджують гроші», «Я сама нічого не вирішую». Відсутність *чітко артикульованого вибору* представлено в 8,3% наданих відповідей (рис.2).

Крім цього, змістовий аналіз виборів старшокласників показав, що вони мають окреслене спрямування або на користь егоцентричних потреб головного учасника ситуації – *вибір «для себе»* (14,7%), або визначаються альтруїстичною спрямованістю усвідомлюваного вибору – *вибір «для іншого»* (46,2%) (рис.2). В основі *вибору «для себе»* лежало задоволення власних потреб обираючих рішення, навіть за рахунок неетичного використання іншої людини: «Якщо дівчина подобається, буду добиватися її не дивлячись на те, що вона зустрічається з моїм другом», «Дитину треба віддати прийомним батькам, а молодій матері подбати про особисте життя», «Знайдені гроші заберу собі, а розслідувати хто їх загубив не збираюся», «Я куплю телефон і мені байдуже крадений він чи ні», «Грошей не дам, краще батькам хворого хлопця потурбуватися про кредит», «Зроблю позику на операцію, родич за врятованого сина буде все життя мені винен» тощо. Як доводить І. Кон, поки власна система цінностей у старшокласника остаточно не сформувалася, він

може піддаватися моральному релятивізму: засвоєна відносність моральних норм виступає причиною того, що може бути зрозумілим та певним чином виправданим [3; 209]. Тільки за умови розвитку ціннісно-сислової сфери старшокласників, що визначається розвиненістю світоглядних переконань, моральних настанов, інтелектуальних можливостей та збалансованої системи ціннісних орієнтацій, домінуючу роль у якій відіграє її гуманістична спрямованість, відбувається, за В. Киричуком, «іманентна регуляція діяльності», яка лежить в основі особистісної спроможності старшокласника виступити суб'єктом ситуації морального вибору [2; 1-7].

Альтруїстична спрямованість вибору «для іншого» була зафіксована у наступних варіантах відповідей: «Не стану заважати другові, він обов'язково порозуміється зі своєю дівчиною», «Я не залишу малюка, тому буду багато працювати, щоб ми прожили гідне життя», «Мені чужі гроші не потрібні, обов'язково поверну їх дівчинці», «Не стану сприяти злодіям та купувати крадений мобільний телефон», «Родичі – це найближчі люди, в біді їм треба завжди допомагати» тощо.

За допомогою інтеркорреляції зазначених показників встановлено таку закономірність. Відповіді старшокласників, що містили гіпотези з чітко артикульованим моральним конфліктом позитивно корелювали з відповідями на користь інтересів іншої людини ($r=0,36$; $p < 0,05$). І, навпаки, відповіді старшокласників, у яких сформульовані гіпотези не мали посилення на моральні категорії, не співвідносилися з відповідями, що містили аргументи альтруїстичної спрямованості ($r=-0,21$; $p < 0,05$).

Отже, якщо у старшокласників сформовані більш-менш стійкі етичні переконання, вони можуть свідомо оперувати ціннісно-сисловими категоріями, що впливають на рішення в ситуаціях морального вибору, і навпаки, здатність до невизначення вибору виявлялась у старшокласників, які рідше робили вибір як «для себе» ($r=-0,35$; $p < 0,05$), так і «для іншого» ($r=-0,54$; $p < 0,05$). Відповіді, в яких вибір містився, але не визначалися його ціннісні полюси негативно корелюють з відповідями, в яких чітко визначався моральний конфлікт ($r=-0,41$; $p < 0,05$) і виявлялась альтруїстична

спрямованість вибору ($r=-0,43$; $p < 0,05$). Здатність усвідомлювати ціннісний вибір старшокласниками позитивно корелює з вибором «для іншого» ($r=0,23$) та негативно – з вибором «для себе» ($r = -0,20$; $p < 0,05$).

Висновки: Поєднання смислових та процесуальних характеристик прийняття рішення в моральних ситуаціях дозволило виділити специфічні особливості проходження старшокласниками другого етапу, що визначаються їхньою особистісною готовністю розв'язувати ціннісне протиріччя ситуації та формулювати у його межах альтернативні напрямки рішення. Як засвідчили результати дослідження, старшокласники, які виявляли ціннісно-смислову готовність до морального вибору під час вирішення стимульних ситуацій, частіше обирали на користь гуманістичної цінності. Вони виявили власну здатність до розуміння умов та проблем ситуацій, до продукування смислових аргументацій на основі моральних уявлень та світоглядних настанов під час вибору альтернативних варіантів рішення. Прийняття усвідомлених рішень відбувалося ними з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних ситуаційних аспектів, що свідчить про розвиненість рефлексії. Нетиповим для цих старшокласників було уникати вибору або вдаватися до невизначених форм поведінки, оскільки відповідальність за наслідки власного вибору вони покладали на себе. Їхня альтруїстична налаштованість виявлялася в домінуванні виборів з урахуванням інтересів іншої людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакштановский В. И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения / В. И. Бакштановский. – М. : Изд-во полит. лит., 1983. – 234 с.
2. Киричук В. О. Психолого-педагогічні передумови управління свободоцентричною виховною системою / В. О. Киричук // Практ. психологія та соц. робота. – 2008. – № 11. – С. 1 – 7.
3. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
4. Левин К. Топология и теория поля : хрестоматия по истории психологии / К. Левин. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 296 с.
5. Роменець В. А. Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.